

НЕОРГАНІЧНА, АНАЛІТИЧНА ТА ФІЗИЧНА ХІМІЯ

І. Д. Жилияк, В. А. Копілевич, Л. В. Войтенко*,
Д. А. Савченко*, Н. М. Прокопчук**

*Уманський національний університет садівництва
* Національний університет біоресурсів і природокористування, м.Київ*

УДК 546.47:543.226

СИНТЕЗ І ТЕРМІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ГЕТЕРОМЕТАЛЬНОГО АКВААМІНОДИФОСФАТУ $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$

Одержання і вивчення термічних властивостей фосфатів нікелю та купруму є актуальним [1, 2, 3], оскільки із застосуванням методу термічного аналізу можна встановити не лише умови утворення, а й склад продуктів нагрівання, окремі з яких знайшли застосування як каталізатори, люмінофори, пігменти тощо [4, 5, 6]. Крім того, послідовність термічних перетворень твердих гетерометальних координаційних сполук – аміачних поліфосфатів нікелю(II)-купруму(II), практично не вивчено, а тому ці процеси представляють інтерес з точки зору теорії і практики неорганічної хімії.

Метою даної роботи є вивчення послідовності термічних перетворень гетерометального акваамінодифосфату нікелю(II)-купруму(II) в умовах динамічного нагрівання.

Експериментальна частина

Гетерометальний акваамінодифосфат нікелю(II)-купруму(II) одержували методом висолування з водно-аміачних розчинів дифосфатів ацетоном [7, 8]. Як вихідні реагенти використовували механічну суміш дифосфату нікелю і дифосфату купруму, синтезованих згідно [9, 10], в заданому мольному співвідношенні, концентрований водний аміак (23÷25% мас.). Синтез проводили в такій послідовності. Механічну суміш дифосфатів купруму та цинку із заданим мольним співвідношенням Ni:Cu розчиняли в концентрованому водному аміаку. Одержаний розчин додавали до ацетону. При цьому утворювалась донна фаза – масляниста рідина інтенсивно синього кольору. Маточний розчин відділяли, донну фазу витримували на повітрі при 15÷25°C до повного тверднення і досягнення постійної маси. В результаті синтезу одержували полідисперсний порошок синього кольору. Аніонний склад продукту становив, % P_2O_5 – (відн.): $\text{P}_2\text{O}_7^{4-}$ - 93.5; PO_4^{3-} - 6.5. Молекулярна формула сполуки $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$. За даними кількісної паперової хроматографії [11], вихідні гідратовані дифосфати нікелю та купруму містили домішку 5% (відн.) загального вмісту P_2O_5 у вигляді монофосфат-йону PO_4^{3-} .

Для синтезованого $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$:

обчислено, %: NiO – 18.20; CuO – 19.39; P_2O_5 – 34.59; NH_3 – 12.45; H_2O – 15.37;

знайдено, %: NiO – 18.19; CuO – 19.38; P_2O_5 – 34.60; NH_3 – 12.46; H_2O – 15.49.

Вміст Ni^{2+} визначали трилонометрично [12], (купрум маскували тіосульфатом), Cu^{2+} – йодометрично, P_2O_5 – ваговим методом [13], аміак – відгонкою на апараті Сереньєва [13], вміст води і аміаку – за різницею втрати маси при нагріванні протягом двох годин при 750°C. Аніонний склад продуктів синтезу аналізували методом кількісної паперової хроматографії [11].

Рентгенофазовий аналіз проводили за допомогою дифрактометра ДРОН-УМ1, використовуючи монохроматичне CuK_α -випромінювання. Як монохроматор використовувався монокристал графіту, встановлений на шляху дифрагованого пучка. Дифрактограми знімали методом крокового сканування в інтервалі кутів 2Θ 4-80°. Крок сканування складав 0,05°, час експозиції в точці 3-9 с. Зареєстровані дифракційні максимуми апроксимували функцією псевдо-Фойгхта, виділяючи $K\alpha_1$ – компонент. Розрахунок параметрів елементарної комірки кристалічної решітки твердих дифосфатів, індиціювання рентгенограм та фазовий аналіз здійснювали за програмами для РС АТ/ХТ, розробленими на основі методик [14, 15]. Для одержаних в процесі термолізу нових речовин, уточнення параметрів елементарних комірок і розрахунки структурних параметрів досліджуваних зразків проводили методом повнопрофільного аналізу Рітвельда [16] з використанням параметрів ізоструктурних речовин, описаних в літературі, за програмою PowderCell 2.4 [17].

ІЧ спектри зразків записували в діапазоні 4000–400 cm^{-1} за допомогою спектрофотометра Specord–75IR. Зразки для зйомок готували у вигляді таблеток на основі KBr, де концентрація досліджуваної речовини складала 0.3-0.5% мас.

Комплексний термічний аналіз синтезованих продуктів здійснювали за допомогою дериватографа Q – 1500 D. Термічний аналіз здійснювали у динамічному режимі нагрівання. Наважки речовин та режими проведення термічного аналізу будуть конкретизовані нижче при розгляді відповідних експериментів.

Виклад і обговорення результатів

Термічний аналіз $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$ вивчено в інтервалі 20-700°C з динамічним режимом підвищення температури при швидкості нагрівання зразків 5 град.хв.⁻¹. В дослідженнях використовували платинові циліндричні тиглі з кришкою; наважка речовини складала 0.400-0.500 г.

За даними термічного аналізу (рис. 1), процес термолізу синтезованої речовини розпочинається при 70°C і супроводжується, судячи за кривою ДТА, рядом ендотермічних ефектів з мінімумами при 110, 170, 255, 270, 285, 405 і 440°C. На ділянці кривої ДТГ в діапазоні 415-485°C спостерігаються два екзотермічні ефекти з максимумами при 430 і 475°C. Причому, судячи за формою кривих ДТА, ДТГ і ТГ, ці ефекти співпадають з ендотермічними процесами, які супроводжуються втратою маси зразку. Завершення втрати маси спостерігається при 500°C, про що свідчить відсутність змін на кривій ТГ вище цієї температури.

Процес втрати маси акваамінодифосфатом нікелю(II)-купруму(II) складається з трьох основних етапів: 1 – 70-165°C, 2 – 170-435°C, 3 – 435-500°C.

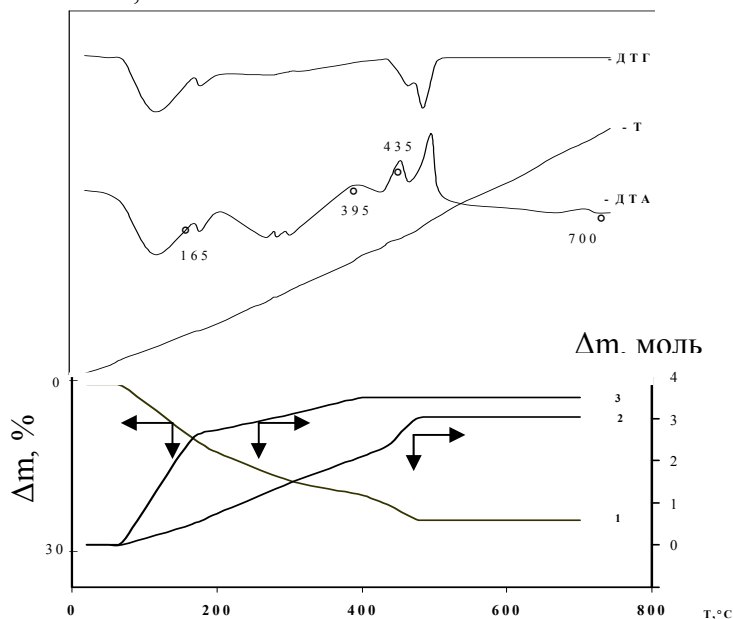
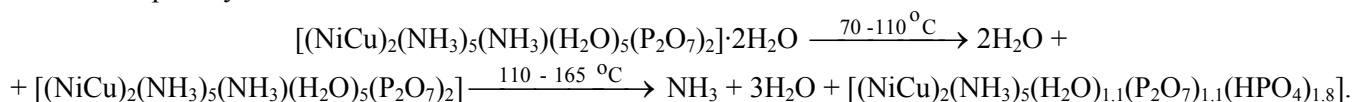

Рис. 1. Термогравіметричні криві нагрівання $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$ та відповідні величини втрати маси зразку ТГ (1), NH_3 (2) і H_2O (3) (на кривій ДТА позначені точки одержання зразків для досліджень).

За даними хімічного аналізу продуктів нагрівання $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$ (рис. 1, криві 2, 3) встановлено, що на першій стадії розкладання в інтервалі 70-110-165 °C видаляється в основному тільки вода. При цьому, за даними хроматографії (табл. 1), в зразку, відібраному при 165°C, частка йонів PO_4^{3-} зростає до 44.0% загального вмісту P_2O_5 , а йонів $\text{P}_2\text{O}_7^{4-}$ – зменшується до 56.0%. Об'єднуючи дані диференційно-термічного аналізу (рис. 1, криві 2, 3) та кількісної паперової хроматографії зразків (табл. 1), цю стадію процесу можна описати схемою:

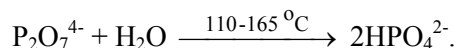
Таблиця 1

Зміни складу $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$ в процесі нагрівання

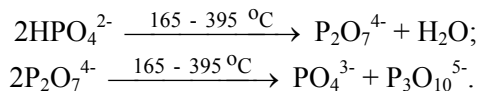
Температура одержання зразку, °C	Брутто-склад продуктів термолізу за даними хімічного аналізу	Відносний розподіл за олігоформами, % P_2O_5 (відн.)			Кількість моль H_2O і NH_3 , видалених з вихідної речовини	
		PO_4^{3-}	$\text{P}_2\text{O}_7^{4-}$	$\text{P}_3\text{O}_{10}^{5-}$	NH_3	H_2O
Початковий	$\text{NiO} \cdot \text{CuO} \cdot \text{P}_2\text{O}_5 \cdot 3.00\text{NH}_3 \cdot 3.50\text{H}_2\text{O}$	6.5	93.5	–	0	0
165	$\text{NiO} \cdot \text{CuO} \cdot \text{P}_2\text{O}_5 \cdot 2.50\text{NH}_3 \cdot 1.00\text{H}_2\text{O}$	44.0	56.0	–	0.50	2.50
395	$\text{NiO} \cdot \text{CuO} \cdot \text{P}_2\text{O}_5 \cdot 1.00\text{NH}_3 \cdot 0.02\text{H}_2\text{O}$	35.3	54.1	10.6	2.00	3.48
435	$\text{NiO} \cdot \text{CuO} \cdot \text{P}_2\text{O}_5 \cdot 0.64\text{NH}_3$	47.7	22.7	29.6	2.36	3.50
700	$\text{NiO} \cdot \text{CuO} \cdot \text{P}_2\text{O}_5$	6.6	93.4	–	3.00	3.50

На основі одержаних даних можна зробити висновок, що до 110°C із комплексної сполуки в умовній формі димеру $[(\text{NiCu})_2(\text{NH}_3)_5(\text{NH}_3)(\text{H}_2\text{O})_5(\text{P}_2\text{O}_7)_2] \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ видаляється зовнішньосферна вода, а подальший термоліз в межах першого і другого ендотермічного ефектів призводить до одночасного видалення

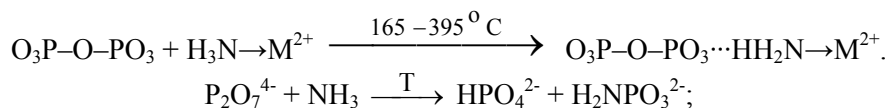
внутрішньосферних аміаку і води, що супроводжується процесом деструкції дифосфатного аніону до монофосфату, за рахунок внутрішньомолекулярного гідролізу зв'язку P–O–P:

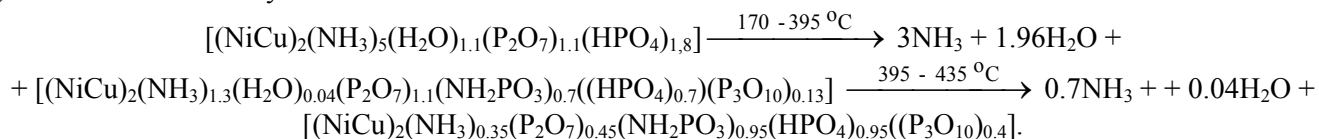
При подальшому підвищенні температури одночасно відбуваються кілька процесів: поліконденсація протонованих монофосфатних аніонів та диспропорціювання дифосфатних аніонів, що відповідає видаленню із початкового зразку $NiCuP_2O_7 \cdot 3NH_3 \cdot 3.5H_2O$ 2.36 моль аміаку і майже повному видаленню води:

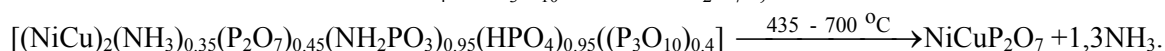
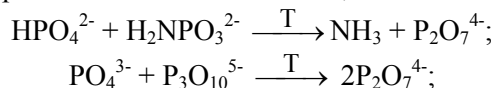
Такий широкий температурний інтервал деструкції $P_2O_7^{4-}$, у тому числі і майже за повного видалення води, можна пояснити одночасним перебігом процесів взаємодії фосфатних аніонів з координованими молекулами аміаку при високих температурах:

Ці перетворення з урахуванням даних хроматографічного аналізу складу аніонних компонентів (табл. 1) можна описати наступними схемами:

Екзотермічний ефект при $475^\circ C$ співпадає з початком видаленням залишків NH_3 і спрощенням триполіфосфатних аніонів до утворення безводного $NiCuP_2O_7$ за схемами:

Таблиця 2

ІЧ спектри $NiCuP_2O_7 \cdot 3NH_3 \cdot 3.5H_2O$ і продуктів його випалу

Вихідний	Продукти випалу				Віднесення частот
	165°C	395°C	435°C	700°C	
3500-3000 с.ш.п.	3450- 3100с.ш.п. 3000 пл. 2850 пл.	3350- 3000с.ш.п.	3200 с. 3000 пл. 2900 сл.		$\nu(H_2O), \nu_{as}(NH_3)$
1650 пл. 1615 ср.	1650 пл. 1600 ср.	1600 ср.	1600 сл.		$\nu(H_2O), \delta_{as}(NH_3)$
1445 ср. 1400 пл.	1420 ср.	1400 ср.	1400 ср.		$\delta_s(NH_3)$
1255 пл.	1250 пл.				$\delta_s(NH_3)$
1160 пл. 1125 пл. 1095 с. 1020 пл.	1100 пл. 1070 с. 1020 пл.	1100 – 1000 с.ш.п.	1100 – 1000 с.ш.п.	1150 пл. 1050 с.	$\nu_{as}(PO_3) [P_2O_7]$
890 с.	870 с.	895 с.	900 сл.	935 с.	$\nu_s(PO_3) (PO)$
715 сл.	720 пл.	720 сл.	720 пл.	720 ср.	$\nu_{as} (POP) [P_2O_7]$
530 ср. 500 пл. 470 пл. 420 пл.	520 ср. 470 сл. 440 пл.	525 ср. 470 сл.	540 ср. 500 пл.	540 ср. 520 ср. 420 пл.	} $\delta_s (OPO)$ } $\nu(M-N), \nu(M-O)$

с-сильна; ср. – середня; сл. – слабка; ш. – широка інтенсивна смуга поглинання; пл. – плече

В табл. 2 представлені ІЧ спектри $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3,5\text{H}_2\text{O}$ і продуктів його нагрівання. Згідно даних ІЧ спектроскопії продуктів нагрівання, в ділянці $1445\text{--}1400\text{ cm}^{-1}$ спостерігається смуга поглинання, яка відповідає деформаційним коливанням координованої молекули аміаку, яка одночасно утворює стійкий водневий зв'язок з дифосфатним аніоном з можливим перерозподілом електронної густини по всьому ланцюгу атомів; смуга зникає лише з повним видаленням аміаку. При $1260\text{--}1255\text{ cm}^{-1}$ спостерігали смугу поглинання, яка відноситься лише до симетричних деформаційних коливань NH_3 і фіксується до 165°C . Зміщення смуг в ділянці $1100\text{--}1000\text{ cm}^{-1}$ в складі продуктів, відібраних при 165°C , відповідає коливанням групи PO_4^{3-} і це є наслідком гідролізу та термодеструкції дифосфатного аніона. В межах температур $395\text{--}700^\circ\text{C}$ відбувається зворотній процес утворення зв'язку $\text{P}\text{--}\text{O}\text{--}\text{P}$, що підтверджується зміщенням максимумів поглинання від 1000 до 1100 cm^{-1} , та появою смуги поглинання при 700 cm^{-1} , яка відповідає асиметричним коливанням групи $\text{P}\text{--}\text{O}\text{--}\text{P}$ [18]. ІЧ спектр продукту, одержаного при 700°C , відповідає безводному дифосфату NiCuP_2O_7 .

На основі рентгенометричних даних встановлено, що початкова рентгеноаморфна структура $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3,5\text{H}_2\text{O}$ зазнає суттєвих змін при нагріванні. Кінцевим продуктом термолізу (згідно даних рентгенографії) є безводний кристалічний дифосфат нікелю(II) – купруму (II), який утворюється при 700°C . З допомогою повнопрофільного аналізу дифракційної картини безводного дифосфату NiCuP_2O_7 встановлено його просторову групу $C2/m$, яка має моноклінний тип кристалічної ґратки з параметрами елементарної комірки: $a = 6,680(1)\text{ \AA}$, $b = 8,178(1)\text{ \AA}$, $c = 4,502(5)\text{ \AA}$, $\beta = 106,87^\circ$, $V = 235,38\text{ \AA}^3$, $Z = 2$, $\rho = 4,19\text{ г/см}^3$, $\mu = 61,14\text{ см}^2/\text{г}$ (табл.3), який ізоструктурний CuZnP_2O_7 [19].

Таблиця 3

Рентгенографічні дані $\text{Ni}_{0,9}\text{Cu}_{1,1}\text{P}_2\text{O}_7$

№ піку	h k l	2Θ , градуси	d, $\text{\AA}$	I/I_0 , %
1.	1 1 0	17.595	5.0363	6
2.	0 0 1	20.597	4.3088	11
3.	-1 1 1	23.894	3.7211	3
4.	-2 0 1	29.551	3.0204	23
5.	0 2 1	30.106	2.9659	85
6.	1 1 1	30.198	2.9571	100
7.	2 2 0	35.624	2.5181	6
8.	1 3 0	35.782	2.5074	43
9.	0 0 2	41.899	2.1544	8
10.	-3 1 1	42.948	2.1042	3
11.	1 3 1	43.753	2.0673	34
12.	3 1 0	43.872	2.0620	4
13.	0 4 0	44.269	2.0444	3
14.	2 2 1	45.658	1.9853	9
15.	0 2 2	47.674	1.9060	5
16.	-2 2 2	48.915	1.8605	8
17.	0 4 1	49.296	1.8470	8
18.	-1 3 2	52.730	1.7345	8
19.	-2 4 1	54.127	1.6930	6
20.	3 3 0	54.625	1.6787	9
21.	2 0 2	58.119	1.5859	12
22.	1 5 0	58.175	1.5845	9
23.	1 3 2	59.630	1.5492	26
24.	-1 5 1	60.764	1.5230	7
25.	4 2 0	62.330	1.4884	3
26.	3 3 1	63.895	1.4557	13
27.	1 5 1	63.998	1.4536	8
28.	0 0 3	64.867	1.4362	4

Таким чином, процес термолізу $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3,5\text{H}_2\text{O}$ включає декілька етапів та складається з реакцій, які відбуваються послідовно чи одночасно: на першому етапі видалення тільки води; деструкція дифосфатного аніону; поліконденсація фосфатів; утворення, в кінцевому випадку, безводного дифосфату нікелю(II) – купруму (II). Порядок видалення води і аміаку з речовини пояснюється різною силою зв'язків молекул H_2O і NH_3 з йонами d-металів і формуванням зв'язків в ланцюжку катіон-ліганд-фосфат-аніон з усередненням електронної густини.

РЕЗЮМЕ

Досліджено фізико-хімічні властивості гетерометального акваамінодифосфату нікелю(II)-купруму(II) $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$ та вивчені термічні перетворення у динамічному режимі нагрівання. На основі результатів ІЧ спектроскопічного, рентгенофазового, хімічного аналізів та паперової хроматографії продуктів нагрівання запропоновано схеми термічних перетворень акваамінодифосфату купруму(II)-нікелю(II).

РЕЗЮМЕ

Исследованы физико-химические свойства гетерометаллического аквааминодифосфата никеля-меди $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$ и изучены его термические превращения в динамическом режиме нагревания. За результатами ИК спектроскопического, рентгенофазового, химического анализов и бумажной хроматографии продуктов нагревания предложены схемы термических превращений гидратированного аммиачного дифосфата меди(II)-никеля(II).

SUMMARY

Compounds with composition mixed-metallic $\text{NiCuP}_2\text{O}_7 \cdot 3\text{NH}_3 \cdot 3.5\text{H}_2\text{O}$ were isolated. This composition was studied by the methods of chemical, paper chromatography, X-ray analyses and IR spectroscopy. The order of thermal transformations was established using method of thermal analysis. The general schemes of thermolysis are compiled.

ЛІТЕРАТУРА

1. Glaum R. Neue Untersuchungen an wasserfreien Phosphaten der Übergangsmetalle / R. Glaum. – Gießen.: Justus-Liebig-Universität, 1999. – P. 217.
2. Вітер В. М. Синтез та властивості твердих розчинів заміщення на основі гідратованих фосфатів двовалентних 3-d металів та Mg: Автореф. дис... канд. хім. наук: 02.00.01 / В. М. Вітер / Київський нац. у-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 18 с.
3. Лаврик Р. В. Синтез та дослідження подвійних фосфатів лужних та 3d-металів (Mn, Co, Ni): Автореф. дис... канд. хім. наук: 02.00.01 / Р. В. Лаврик / Київський нац. у-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 18 с.
4. The Crystal Structure of $\text{SrNi}_2(\text{PO}_4)_2$. / В. Elbali, A. Bouhari, J. Aride [etc] // J. Solid State Chem. – 1993. – V. 104. – P. 453–459.
5. Щегров Л. Н. Фосфаты двухвалентных металлов / Л. Н. Щегров – К.: Наукова думка, 1987. – 216 с.
6. Констант З. А. Фосфаты двухвалентных металлов. / З. А. Констант, А. П. Диндуне. – Рига: Зинатне, 1987. – 371 с.
7. Гетерометалльные аквааминодифосфаты / В. А. Копилевич, И. Д. Жилияк, Л. В. Войтенко [и др.] // Журн. общей химии. – 2006. – Т. 76. – Вып. 9. – С. 1445–1451.
8. Войтенко Л. В. Двойные гидратированные аммиачные дифосфаты кобальта (II) – меди (II) и никеля (II) - меди (II) Л. В. Войтенко, И. Д. Жилияк, В. А. Копилевич // Журн. прикл. химии. – 2005. – Т. 78. – Вып. 3. – С. 369–372.
9. Лавров А. В. Влияние pH на взаимодействие ионов никеля с пирофосфатом калия / А. В. Лавров, Т. А. Быканова, Ю. М. Кесслер // Изв. АН СССР. Неорган. материалы. – 1976. – Т.12, № 3. – С.491-494.
10. Кохановский В. В. Взаимодействие водных растворов пирофосфатов калия и азотнокислой меди / В. В. Кохановский, З. Н. Земцова // Весці АН Беларускай ССР. – 1981. – № 5. – С. 5–9.
11. Продан Е. А. Триполифосфаты и их применение / Е. А. Продан, Л. И. Продан, Н. Ф. Ермоленко. – Минск: Наука и техника, 1969. – 536 с.
12. Пешкова В. М. Аналитическая химия никеля. Сер. Аналитическая химия элементов / В. М. Пешкова, В. М. Савостина. – М.: Наука, 1966. – 199 с.
13. ГОСТ 20851.1 – 75 (СТ СЭВ 2531 – 80, СТ СЭВ 2532 – 80, СТ СЭВ 3369 – 81), ГОСТ 20851.2 – 75 – ГОСТ 20851.4 – 75. Удобрения минеральные. Методы анализа. – Введ. 01.01.76. – М.: Изд – во стандартов, 1983. – 75 с.
14. The influence of Zr alloying on the structure and properties of Al_3Ti / М. V. Karpets, Yu. V. Milman, O. M. Varabash [etc] // Intermetallics. – 2003. – Vol. 11. – P. 241–249.
15. Щехтман В. Ш. Введение в рентгеновскую кристаллографию / В. Ш. Щехтман, Р. А. Диланян. – Черногорловка: Изд-во ИПХ РАН, 2002. – 144 с.
16. A systematic procedure for the decomposition of a powder diffraction pattern / A. Altomare, R. Caliendo, C. Cuocci [etc]. // J. Appl. Crystallogr. – 2003. – Vol. 36, N. 3. – P. 906–913.
17. http://ftp.bam.de/Powder_Cell/pcw23.exe
18. Атлас ИК спектров фосфатов. Двойные моно- и дифосфаты / Под. ред. В. В. Печковского. – М.: Наука, 1990. – 244 с.
19. Synthesis and characterization of $(\text{Zn},\text{M})_2\text{P}_2\text{O}_7$ (M=Mn,Cu) / A. El Maadi, A. Boukhari, E. M. Holt [etc] // J. Alloys Compd. – 1994. – Vol. 205. – P. 243–247.

Поступило до редакції 18.03.2011 р.